

Seijst

Uitgave van het Zeister Historisch Genootschap

2020-III

**Watererfgoed De Carsbeek
Eikenstein
Vissen in de grift**

**De Zeister schrijfster
M.A.M. Renes-Boldingh
In memoriam:
Vincent van der Burg**

Seijst

*Bulletin ter bevordering van de kennis
van de geschiedenis van Zeist*

ISSN 1383-2867

Verschijnt 4x per jaar.

Jaargang 50 nummer 3. September 2020.

Drukwerk: Drukkerij Gregorius, Utrecht.

REDACTIECOMMISSIE

H. Beudeker, D. van de Kamp, mw. Fl. de
Vrijer en mw. M. Wagenaar, redacteuren en
J.P. van 't Sant, hoofdredacteur.

VORMGEVING

M. Slappendel

REDACTIEADRES

Postadres: Postbus 342, 3700 AH Zeist

E-mail: info@zhg.nl

BIJDRAGEN AUTEURS

Informatie over het aanleveren van kopij:
www.zhg.nl

LEDENADMINISTRATIE

Aanmeldingen van nieuwe donateurs
en adreswijzigingen kunnen schriftelijk
worden gemeld via Postbus 342, 3700
AH Zeist. Het kan ook via het e-mailadres:
info@zhg.nl.

IBAN: NL95 INGB 0003 8403 83

WEBSITE

www.zhg.nl

Legaat of lijfrenteschenking:

ANBI-beschikking

nummer 55 537

Seijst
2020
III-70

De Carsbeek 71

Had u wel eens van deze spreng-
beek midden in het dorp gehoord?
Wij ook niet. Toch is er een interes-
sant stuk historisch erfgoed mee
verbonden, samenhangend met de
ridderhofstad Kersbergen. Dit arti-
kel gaat in op die historie en vertelt
over de schoonmaakactie van de
beek die recent heeft plaatsgevon-
den en die het begin vormde van
dit verhaal..

Eikenstein 79

Weer is een begrip uit Zeist ver-
dwenen. In 2016 werd de Justitiële
Jeugdinstelling 'Eikenstein' geslo-
ten. De geschiedenis van het com-
plex van buitenplaats tot JJI wordt
besproken in dit artikel. Ook de toe-
komst -voor zover al bekend- krijgt
aandacht.

Vissen in de Grift 87

Wie mag waar wel of niet vissen
in de Zeister/Biltse grift? En is de
gracht om Slot Zeist wel of niet een
onderdeel van de grift? Dit artikel
gaat over deze vragen en de ant-
woorden daarop.

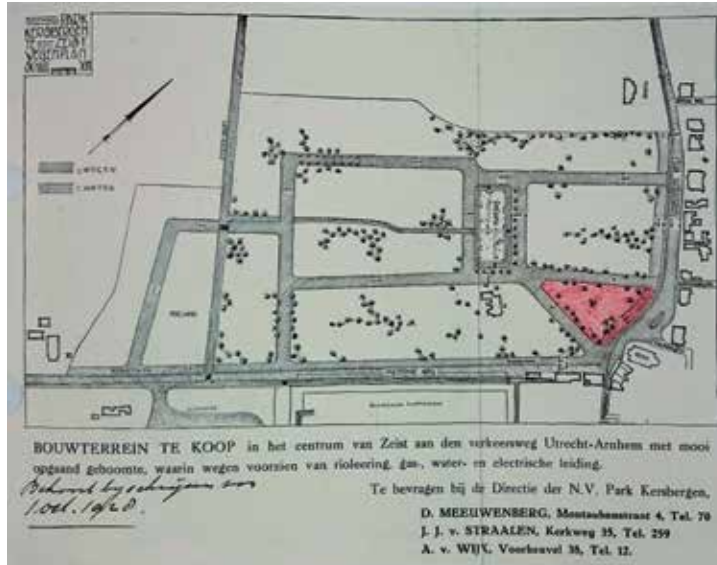

In memoriam: Vincent van der Burg 94

Oud-ZHGvoorzitter Vincent van der Burg is kort geleden overleden. Een *in memoriam*.

Rectificatie Mw. Van Burgeler uit Amstelveen wees ons er op dat de naam van de echtgenote van Jan Schep (zie de special Seijst 2020-II, p.48) Kemp moet luiden, niet Klemp. Ons excuus voor deze fout.

Watererfgoed De Carsbeek weer boven water

Afb.1.
Advertentie voor het
Plan Villapark Kers-
bergen (1928 – 1930).
Met De Carsbeek
in de lengterichting
gearceerd.

COLLECTIE
GEMEENTEARCHIEF ZEIST

Piet van der Schuit

De Carsbeek

De Carsbeek is een van de oudste op natuurlijke wijze ontstane waterlopen in de gemeente Zeist. De naam is ontleend aan de ridderhofstad Carsbergen of Kersbergen. De hoofdletter **D** in plaats van **d** in 'De Carsbeek' wijst naar de historie.

De beek ontspringt aan de voet van de Utrechtse Heuvelrug aan de zuidzijde van de Utrechtseweg, achter huisnummer 90. Zij stroomt dan

vandaar midden tussen de Kersbergenlaan en de Van Renesselaan via de Kersbergenvijver en een paar duikers onder de Zinzendorflaan door naar de Grift, die langs de Griffensteijnselaan loopt. De beek is vanaf de openbare weg alleen te zien aan de overkant van de Grift ter hoogte van Griffensteijnselaan 56, waar De Carsbeek in de Grift stroomt. Verder is zij zichtbaar stroomopwaarts tussen de Zinzendorflaan 8 en 10 alsmede tussen de nummers 19 en 21. Vervolgens is De Carsbeek zicht-

baar tussen Kersbergenplein 5 en 7 en tussen Kersbergenplein 2 en de vijverzijde van Kersbergenlaan 14. De wel aan de sprengkop, waar het grondwater opwelt, ligt achter op particulier terrein (Utrechtseweg 90) en is daarom aan het oog onttrokken..

Lange tijd was de beek zo zwaar verwaarloosd dat zij als watergang niet meer functioneerde. Een grote schoonmaakactie in januari en februari 2020, het resultaat van publiek/private samenwerking, heeft

Afb. 2.
Luchtfoto Aviodrome (1933). Waar het land nog braak ligt, is het rechtlijnige slotenpatroon uit de middel-eeuwen zichtbaar. De loop van De Carsbeek is aangeduid met letters van A naar B naar C naar D. Afwatering op de waterweg de Zeister Griff (bij D).

BRON: R.P.M. RHOEN, L. VIS-SER, *OUD ZEIST VANUIT DE LUCHT*, (ZEIST 1996)

Afb. 3.
Slootdempingen getuigenis aan ontginningen rond 1100 (gearceerd en donkerblauwe lijnen) ingetekend op de topografische kaart. De dubbele slotgracht van de ridderhofstad tussen de serpentine en de vijver ontbreekt op de kaart.

BRON:
<http://www.odru.gispubliek.nl/>

de beekfunctie weer hersteld. Aan de hand van historische kaarten zet ik de geschiedenis van de sprengbeek, zijn functie, de aanloop naar de schoonmaakactie en het resultaat ervan uiteen.

Villapark Kersbergen

De N.V. Park Kersbergen kocht in 1927 de 22 hectare grote buiten-

plaats van de familie Crommelin. De Gemeenteraad keurde het plan Villapark Kersbergen uit 1928 – 1930 goed, waarop de werkzaamheden werden gestart. In 1934 – 1935 werd de buitenplaats Kersbergen gesloopt om plaats te maken voor villa's in de tuinwijk Kersbergen in de zogenoemde balansstijl (afb. 1). De balansstijl is (volgens J. King-

ma) een mengelmoes van toen vrij nieuwe stijlen, met invloeden van onder meer Frank Lloyd Wright, Berlage, het traditionalisme en de Amsterdamse School. Het midden-19^e-eeuwse landschapspark ging helemaal op de schop. Van De Carsbeek is op afbeelding 1 alleen het zuidelijke deel in het plan opgenomen. Het noordelijke deel is gedempt. Op de plaats waar nu de vijver van het Kersbergenplein ligt, is een rozenplantsoen ingetekend. Op afb. 6 is de loop van De Carsbeek zichtbaar: van de serpentinevijver van Lommerlust via de sprengkop A via de plaats van de nog aan te leggen vijver B naar de uitmonding in de Griff op D. Het hele landschapspark staat erop. Vijf jaar later is het verdwenen.

Op een luchtfoto uit 1933 (afb. 2) is de nieuwe verkaveling zichtbaar en zijn inmiddels een aantal huizen gebouwd, vooral aan de Kersbergenlaan. Dat, terwijl de buitenplaats Kersbergen nog niet is afgebroken. Alle bijgebouwen zijn al gesloopt. Achter het buiten is met enige moeite nog een restant van de serpentinevijver – slingerend naast de Waterigeweg – te zien. Waar het land nog braak ligt, is het rechtlijnige slotenpatroon zichtbaar, met afwatering naar de waterweg de Zeister Griff (ook vaak Biltse Griff genoemd; het oostelijk deel wordt Blikkenburger Vaart genoemd). De vijver op het Kersbergenplein is op de foto in aanleg (B), recht tegenover de westelijke zijgevel van het

buiten. In het midden van de vijver, tussen de lange zijden, is een lichtere kleur grond te zien. Die kleur markeert de oude bedding van de watergang die door de vijver wordt doorsneden. Deze watergang staat bekend als De Carsbeek.

Sporen van het historisch erfgoed

Lange tijd werd aangenomen dat boven de grond alleen nog het stenen renaissancepoortje uit 1633 van de ridderhofstad Kersbergen was overgebleven. Het poortje is na de afbraak van de buitenplaats in 1935 verplaatst naar de Utrechtseweg tussen de buitenplaatsen Ma Retraite en Veldheim. Een aantal oude bomen van het voormalige park zijn in de bouwplannen opgenomen, waaraan de wijk de sfeer van de Engelse landschapstuin van de buitenplaats te danken heeft.

Onder de grond liggen nog restanten van de funderingen van de ridderhofstad uit de middeleeuwen, van het buiten en de bijgebouwen. Bij werkzaamheden in tuinen van bewoners van huizen langs de Kersbergenlaan worden soms brokstukken aangetroffen. Tevens zijn er ondergronds sporen van onder meer slotgrachten, serpentine (slingervijvers), waterlopen, sloten en wegen die de sporen van de oude tot in de 12^e eeuw bevaarbare stroomgeulen van de Zeister Rijn doorsnijden (zie het genoemde werk van H.J.A. Berendsen). Op het digitaal loket van de Omgevingsdienst van de Provin-

cie Utrecht, ODRU, is een kaart beschikbaar waarop onder meer slootdempingen zijn aangegeven. Een getuigenis van ontginningen in de 11^e eeuw (gearceerd en donkerblauwe lijnen) is ingetekend op de topografische kaart (afb. 3). De dubbele slotgracht van de ridderhofstad tussen de serpentine en de vijver zijn helaas niet aangegeven op de kaart.

Maar er is meer dat nog zichtbaar herinnert aan de buitenplaats Kersbergen en zelfs aan haar voorganger: het verdedigbaar kasteel of de woontoren Carsbergen (ook Kersberch, Karsbergen en Kersbergen), dat sinds 1538 was erkend als Ridderhofstad. De rond 1300 op een stroomrug op moerassige broekgronden in de Zeister Rijn gebouwde Ridderhofstad is in 1854 af-

gebroken, om plaats te maken voor de buitenplaats Kersbergen, huis en landschapspark (afb. 6).

Dwars over de luchtfoto (afb. 2) van linksboven (A naar B) naar rechts-onder (C naar D) loopt de watergang De Carsbeek, herkenbaar aan de rij bomen die voornamelijk aan de zijde van de Kersbergenlaan de watergang flankeren.

De Carsbeek is historisch erfgoed!

Verloedering van de sprengebeek

De Carsbeek was niet alleen letterlijk uit het zicht geraakt door wildgroei van struiken en overhangende takken van bomen maar ook bij de gemeente Zeist en het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden (hierna: HDSR). De

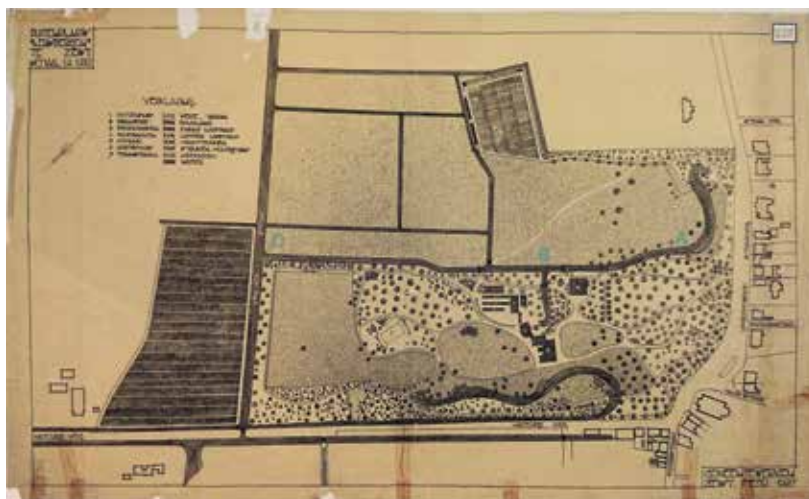

Afb. 5.
Kaart uit 1861 (Van der Giessen). De Carsbeek (A naar B naar D) met aan de sprengekop de afbuiging naar de waterpartij voor Lommerlust. Nog zichtbaar: restant van de oude afwatering van De Carsbeek (ter hoogte van B) naar 6 'De Koppel'.

BRON: K. VOLKERS, ZEIST
DOOR DE TIJD, EEN CULTUURHISTORISCHE ATLAS,
(AMSTERDAM 2011)

Afb. 6.
Buitenplaats Kersbergen te Zeist (1927), voordat verkaveling plaatsvond. Nog enkele sloten zijn niet gedempt. Vergelijk ook afb. 2 en 3.

BRON: K. VOLKERS, ZEIST DOOR DE TIJD, EEN CULTUURHISTORISCHE ATLAS, (AMSTERDAM 2011)

Afb. 7.
Uitsnede uit een kaart van B.F. van Berckenrode (1628). Ten noorden van Kersbergen nog de oude afwatering. De Zeister Griff werd in de jaren rond 1640 de primaire waterweg.

BRON: K. VOLKERS, ZEIST DOOR DE TIJD, EEN CULTUURHISTORISCHE ATLAS, (AMSTERDAM 2011)

watergang staat nog wel in het vigerende bestemmingsplan Zeist-West en Utrechtseweg-Noord uit 2006, met de weinig zeggende bestemming 'water', maar was verder bij

de gemeente niet of nauwelijks meer bekend. Ook in de legger van het waterschap was de beek lange tijd niet opgenomen. Aanwonenden die lang in Kersbergen wonen, wisten er

nog wel van. De Carsbeek blijkt een sprengbeek te zijn. Het restant van de sprengkop, de sprengbron, waar het water in het verleden uit de bodem opwelde, bevindt zich achter de woning aan de Utrechtseweg 90. In de winter bleef het water boven de sprengbron het langst ijsvrij. Kwelwater heeft immers een gemiddelde temperatuur van 10 °C.

Nog geen tien jaar geleden kwam De Carsbeek weer in beeld bij het waterschap HDSR en werd deze weer in de legger opgenomen. De Carsbeek is een tertiaire watergang. Aan een dergelijke watergang worden door het waterschap in de 'keur' eisen gesteld ten aanzien de bergings- en afvoercapaciteit. Aanwonenden werden aangeschreven om De Carsbeek weer op diepte te brengen.

In samenspraak met de gemeente en het waterschap werd de toestand van De Carsbeek in kaart gebracht. Er werden waterbodemonderzoeken uitgevoerd, de duikers (buizen onder een weg om een onderbroken watergang te verbinden) werden in 2018 ingemeten en in kaart gebracht en er werd een ecologische inspectie uitgevoerd.

De conclusie was:

- zeer slechte waterkwaliteit van het oppervlaktewater;
- een meter dik vervuild slib, met zink van de voormalige Zeister metaalindustrie alsmede minerale olie en PAK's van de gemeentewerf aan de Van Rennselaan, en PFAS, de nieuw-

de 38 aan de beek grenzende tuinen hield in dat zij zich verbonden tot betaling van de baggerkosten. Waartegenover HDSR zich bereid verklaarde de kosten van de organisatie en de meerkosten door de vervuiling voor zijn rekening te nemen. Op 15 januari 2020 werd gestart met het baggeren van De Carsbeek aan de Griftzijde. Vervolgens kwam het gedeelte aan de noordzijde aan de beurt. De sprengbron werd ont- daan van een meter dik slib en pro- duceerde als vanouds kwelwater. Daarna werd het zuidelijke deel ont- daan van slib. Tenslotte werd ook de vijver op 13 februari 2020 ont- daan van vervuild slib (afb. 11).

Met het op 6 mei 2020 in werking stellen van een nieuwe fontein en pomp die door een 100 m lange leiding het water van de zuidelijke tak naar de noordelijke tak trans- porteert, is aan alle uitgangspunten voldaan: De Carsbeek stroomt weer, de waterkwaliteit herstelt zich, flora en fauna keren terug.

Monumentale Struc- tuur Kersbergen

Met het revitaliseren van De Cars- beek is niet alleen een functie in het oppervlaktewaterbeheer in het waterschap hersteld. Villapark Kers- bergen staat op de gemeentelijke lijst 'Monumentale Structuren'. De Carsbeek vormt de westelijke grens van dat gebied. Door de revitalise- ring krijgt de sprengbeek naast de waterschapsfuncties ook zijn histori- sche functie terug .

Historisch watererf- goed De Carsbeek

Op de mij bekende historische kaar- ten van Zeist werd De Carsbeek vanaf circa 1850 met vloeiende lijnen afgebeeld en sloten door enkelvou- dige rechte lijnen. Op oudere kaar- ten van Zeist werden watergangen door enkele rechte lijnen weergege- ven. In 1831 ontwierp tuinarchitect Jan David Zocher jr. (1791-1870) de tuin en Achterbosch van Slot Zeist in landschapstijl. De Franse tuin ('formele' tuin) is dan passé. Dat is te zien op kaarten sindsdien.

In 1792 werd gebouwd Berg Zigt - vanaf 1813 Lommerlust genoemd - aan de Utrechtseweg. Dat buiten had een 'overplaats' (grond aan de overzijde van de weg) met een vij- ver. Die vijver liep door in De Cars- beek (afb. 5 en 6) en is later tot A gedempt.

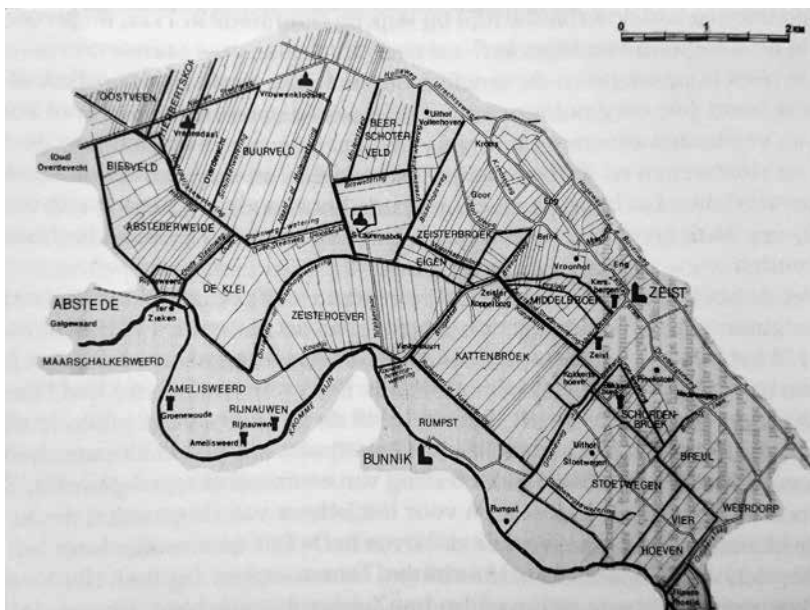
De oudste mij bekende kaart waar- op een watergang naast de Ridder- hofstad is aangegeven, dateert van 1628 (B.F. van Berckenrode, afb. 7). Maar de geschiedenis van kwel aan de voet van de Utrechtse Heuvelrug gaat verder terug.

Smeltwaterdalen uit de IJstijd?

Alle dertig boormonsters uit het re- cente onderzoek naar de toestand van de sprengbeek tonen een zan- dige, siltige (leemachtige) water- bodem. Dat is een indicatie voor natuurlijke waterbodems maar ook voor smeltwaterbodems van de stuwwallen uit de ijstijd. De geofysi- sche bodemkaart op afb. 8 toont in

donkergroen de loop van de Zeister Rijn, onderbroken door bebouwing bij Kersbergen. Van Bilthoven naar Driebergen is in geelgroen het zeer fijne dekzand aangegeven dat in de laatste ijstijd over de stuwwallen werd geblazen. Daaronder liggen smeltwaterdalen (van roze tot rood op de kaart aangegeven waar geen dekzand aanwezig is). Door het dek- zand en de bebouwing is de ligging van de smeltwaterdalen richting Zeister Rijn aan het oog onttrokken. Dat die smeltwaterdalen een rol spe- len bij het ontstaan en de plaats van sprengbronnen ligt voor de hand.

Bij de ontginning van het dras- sige gebied van de Zeister Rijn rond 1100 werden weteringen voor de af- watering loodrecht op waterwegen gegraven. Er werd bij het graven van weteringen gebruik gemaakt van na- tuurlijke watergangen, waarvan De Carsbeek op basis van de huidige kennis er een was. De eeuwenoude perceelscheidingen tonen nog steeds het meetkundig patroon. De sloten zijn bijna allemaal uit zicht verdwe- nen, maar wel in kaart gebracht. Afb. 9 geeft een compleet beeld van de ontginningen over circa duizend jaar. Dat maakt De Carsbeek bijzon- der: één van de weinige overgeble- ven waterlopen in Zeist afwaterend op de Zeister Grift (die is gegraven tussen 1638 en 1642). De Leesloot in Middelbroek op afb. 9 is de latere Zeister Grift. Vóór die tijd was het landgoed afwaterend op Zeisterbrug en Zeisteroever (langs het huidige Bartiméus naar de Brink, zuidzijde

van Beeklust en Den Brink). Afb. 10 toont rond 1000 na Chr. de loop van de Zeister Rijn onder Kersbergen getekend over het meetkundig patroon van de ontginningen, op de kaart aangeduid van 9 naar 8 naar Koppelsluisje 6. De rode cirkel tussen 6 en 8 markeert de vijver op het Kersbergenplein.

Watererfgoed De Carsbeek weer boven water

De Carsbeek was niet alleen letterlijk uit het zicht geraakt door meer dan tweeduizend kubieke meters slib en verlanding. Ook bij de gemeente, bij het Hoogheemraadschap de Stichtse Rijnlanden en de hoeders van het historische erfgoed was de administratie ondergesneeuwd.

De onderhoudsplicht van de aanwonende eigenaren in het Hoogheemraadschap was de aanleiding om het leven weer terug te brengen in de watergangen. De geschiedenis van een vergeten landschapselement van de markante buitenplaats Kersbergen is weer boven water. De sprengbron levert weer 'mineraalwater'. Het wachten is op de terugkeer van de kikkers, de padden, de ringslangen, de vissen en het ijsvogeltje dat tot in 2019 nog van tijd tot tijd boven de beek werd gezien (afb. 12).

Afb. 9.
Kaart met ontginningen tussen 1000 – 1200 en later (naar Dekker, 1983). De Leesloot in Middelbroek is de latere Zeister Grift.

BRON: M. IJSSELSTIJN, E.A.,
 ZEIST. GESCHIEDENIS EN
 ARCHITECTUUR. MONU-
 MENTEN-INVENTARISATIE
 PROVINCIE UTRECHT,
 (ZEIST 2012)

Afb. 10.
Circa 1000 na Chr. Oude loop Zeister Rijn door Kersbergen (in de rode cirkel) van 9 naar 8 naar Koppelsluisje 6 (naar Berendsen, 1982). De overige nummers op deze kaart worden hier niet toegelicht.

BRON: M. IJSSELSTIJN, E.A.,
 ZEIST. GESCHIEDENIS EN
 ARCHITECTUUR. MONU-
 MENTEN-INVENTARISATIE
 PROVINCIE UTRECHT,
 (ZEIST 2012)

Met dank aan Catharina van Groningen, Gerrit Berends en Peter van Buuren voor hun waardevolle inbreng.

Afb. 11.

De Carsbeek baggerwerk noordzijde (23 januari 2020).

FOTO PIET VAN DER SCHUIT

Afb. 12. De Carsbeek na de schoonmaakactie.

FOTO PIET VAN DER SCHUIT

Loef van den Gheyne en zijn vrouw Jvr. Cunegont dragen in eigendom over aan heer Johan van Rynesse van Rijnouwen het huis en de hofstede met singel genaamd Kersberch met 5 morgen 4 hond land en 12 roeden wetering, gelegen aan de Kerkweg van Cattenbroek tot Zeist gaande. Verder transportereren Claes Dircss. en Herman Dircss. c.s. aan Johan van Rynesse van Rijnouwen 10 morgen land met hofstede genaamd Middelbroec, eveneens gelegen onder Zeist aan de Kerkweg 27 juli 1418 (des woensdaghes na Sinte Jacobs dach in den somer) Schout van Zeist-Jhr.van Gaesbeek's gerecht is Ghizebrecht van Renen

Bronnen

De bronnenlijst bij dit artikel is te omvangrijk om in Seijst te kunnen worden opgenomen. Zij is te vinden op:

https://www.zhg.nl/images/Downloads/bronnen_bij_De_Carsbeek.pdf

Eikenstein: Tuchtchool, Rijksopvoedingsgesticht, Justitiële Jeugdinstelling

- opkomst en ondergang van een Zeister instelling -

Eikenstein, Rijksopvoedingsgesticht (circa 1908).

COLLECTIE ZHG

Flora de Vrijer

Eikenstein, Utrechtseweg 37 te Zeist, als onderdeel van de Justitiële Jeugdinstelling (JJI) 'De Heuvelrug' heeft op 29 april 2016 haar deuren gesloten. Hiermee kwam een einde aan het 110-jarig bestaan van deze instelling in Zeist. Het hoofdgebouw en de daarbij behorende woningen zijn aangewezen als gemeentelijk monument overeenkomstig de Monumentenwet van 1988 en het hele complex is een beeldbepalend object aan de Utrechtseweg. Het complex was eigendom van het Rijksvastgoedbedrijf, die het complex afstootten aan de combinatie Plegt-Vos en Fakton Capital.

Vanaf het moment van sluiting is de gemeente

Zeist gaan nadenken over hoe nu verder met deze gebouwen en locatie. Er zijn diverse rapporten (o.a. ⁵⁾ door de gemeente opgesteld. In mei en juli 2018 zijn er informatieve avonden belegd over de herontwikkeling van Eikenstein, waar inwoners en belanghebbenden geïnformeerd werden over de stand van zaken en konden participeren in een werkgroep⁹.

In dit artikel zal voornamelijk de geschiedenis van het gebouw en de toekomst zoals die er vanaf 2018 uitziet worden beschreven. Uitgebreide informatie over de aard en inhoud van de behandelingen in Eikenstein is elders beschreven³.

Buitenplaats Eikenstein

Vóór Eikenstein, zoals we dat nu kennen, was er een buitenplaats 'Eikenstein'.

In 2008 is hierover een artikel in *Seijst* gepubliceerd.¹⁰ In dat artikel zijn allerlei gegevens over de grond, huis en bewoners te vinden. Rond 1860 werd de buitenplaats Eikenstein gebouwd en in 1904 weer afgebroken. De laatste eigenaar Johan Jost Benner (1821 - 1910) verkocht zijn buitenplaats voor 31.620 gulden aan de staat der Nederlanden die er een tuchthuis wilde bouwen.

Tuchtscholen

In 1901 werden de 'Kinderwetten' (minister van justitie Cort van der Linden) in het parlement aangenomen, die in 1905 eindelijk in werking traden. Drie wetten daarvan zijn: (a) De Burgerlijke Kinderwet, deze maakte een eind aan de onschendbaarheid van de ouderlijke macht; (b) De Kinderstrafwet, deze hield een nieuw stelsel van straffen en maatregelen voor kinderen in. Niet de daad maar de dader moest voortaan centraal staan, waarbij de jeugdgevangenis moesten verdwijnen; (c) De Kinderenbeginnelwet legde de uitgangspunten van de kinderwetten en de voorwaarden en regels voor overheidssubsidie aan het particulier initiatief vast.

Uitgangspunt was: opvoeding in plaats van straf en vergelding moest centraal komen te staan bij de zorg voor de misdadigers en verwaar-

loosde jeugd. De organisatie van het rijkstucht- en opvoedingswezen ressorteerde sinds 1905 als een aparte afdeling onder het Ministerie van Justitie.¹¹

Al in 1903 stelde de Nederlandse overheid geld ter beschikking voor het bouwen van vijf tuchtscholen, die een nieuw verschijnsel werden en uitvloeiden uit de kinderwetten, een in elke windstreek van Nederland en een in het midden.

De tuchtschool werd bestemd voor jongeren, die uit 'gemis aan weerstandsvermogen en het besef der noodzakelijkheid om zich aan tucht en regelen te onderwerpen' en zo tot overtreding van de strafwet waren gekomen en een straf verdienden. Deze straf moest op hun karakter inwerken, zodat zij als een beter mens de school zouden verlaten. Ook 'ernstig weerspannige', maar niet misdadige jongeren werden daar gedisciplineerd. Hun verzet tegen het ouderlijk gezag liet een misdadige aanleg vermoeden. Ouders konden na goedkeuring van de kantonrechter hun kinderen in een tuchtschool plaatsen. In 1922 werd deze *correction paternelle* afgeschaft. Aanvankelijk was de maximale verblijfsduur in een tuchtschool niet vastgesteld maar in 1909 werd die gesteld op een half jaar voor kinderen beneden de 14 jaar en een jaar voor oudere kinderen.

De tuchtscholen werden gebouwd in Ginniken, 1906, sinds 1953 'Den

Hey-Acker' in Breda (voor 60 jongens); in Haren 1905-1922 (voor 64 jongens), daarna Blindeninstituut, sloop van het gebouw in 1984; in Nijmegen, 'De Hunnerberg', 1905-heden (voor 83 jongens); Velzen, 1905 - 1920 (voor 64 jongens); Zeist 1905-1908/9 (voor 75 meisjes). Omdat er maar weinig meisjes in Zeist werden geplaatst werd, gezien de beschikbare ruimte in Zeist, besloten om én bevolking én het personeel van het Rijksopvoedingsgesticht uit Montfoort in Eikenstein te huisvesten en de tuchtschool voor meisjes in Montfoort.

Alle gebouwen werden ontworpen door de bij het Ministerie van Justitie werkzame architect Willem Cornelis Metzelaar (1848-1918). Het grondpatroon van alle gebouwen was gelijk (een mengvorm van Nederlandse en Franse neorenaissance-stijl). In het grondpatroon komt tot uitdrukking haar intentie: een disciplineringsmachine.^{2,6}

In 1922 ging de eigen gebouwendienst van Justitie over naar de Rijksgebouwendienst.

Eikenstein, kerndata

1905 - 1908: Tuchtsschool voor meisjes

1908 - 1950: Rijksopvoedingsgesticht (meisjes)

1950 - 1979: Rijksopvangtehuis en tuchtsschool (jongens)

- In 1954 komt in Zeist: Rijksobservatiehuis voor meisjes ('Lindenhorst')

- In 1983 gaat Eikenstein samen met Lindenhorst (maar op aparte locaties)

1980 – 1995: Jeugdgevangenis (jongens)

1995 – 2016: Justitiële jeugdinrichting (JJI)

- 2000: Eikenstein/Lindenhorst fuseert met JJI 'Overberg'

- 2001: bouw vleugel voor meisjes

- Nieuwe naam: JJI 'De Heuvelrug'

2009: De Lindenhorst wordt aangewezen als jeugdzorgplus-instelling (onder verantwoordelijkheid van het Ministerie van VWS)

2012: Sluiting van de locatie Overberg

2016: Sluiting van de locatie Eikenstein

De eigenaar van het complex is de Staat der Nederlanden, de gebruiker het Ministerie van Justitie en de huurder de JJI de Heuvelrug.^{1,2,4}

Tuchtsschool Eikenstein, aanbesteding en bouw

Na de afbraak van de buitenplaats Eikenstein in 1904 bleef het terrein verder grotendeels intact. Een koets-huis, biljartkamer, tuinhuiswo-ning, serres en een bergplaats lagen links op het terrein, rechts was een park in de Engelse landschapstijl met slingerende paden. Aan de achter-zijde werd het terrein begrensd door een sloot, terwijl links een grindweg liep die de (deels nog oude) bedrijfs-gebouwen ontsloten, later genoemd het Laantje van Dreesmann (naar de toenmalige bewoner van Villa Cha-rema, Utrechtseweg 33). Het geheel werd geïntegreerd bij de bouw van de tuchtsschool Eikenstein.^{4,8}

Na de verkoop en afbraak van de buitenplaats Eikenstein kon een bouwvergunning op 12 april 1904 voor een tuchtsschool worden aange-vraagd. Deze werd zonder bezwaar verkregen, op 16 april 1904 vond de aanbesteding plaats en op 3 mei 1904 werd het werk gegund voor 123.400 gulden aan de laagste in-schrijver: Th. H Jansen uit Rump, (toenmalige) gemeente Deil.

Tevens werden er buiten de open-bare aanbesteding diverse werken uitgevoerd. Voor het maken van toegangswegen werden er in 1905 verschillende bomen geroid, met toestemming van de gemeente, en plaatste de gemeente meerdere brandkranen in de nabijheid van Eikenstein, ter bestrijding van even-

tuele brand.

Bij de reorganisatie van 1908 vonden er verschillende aan- en verbouwingen plaats, een verenigingslokaal, centrale verwarming, verwarmingsinrichting voor de wasserij, dit alles voor totaal circa 90.000 gulden, aannemer J.P. van Rieken, Amsterdam.

Eikenstein: Tucht- school/Rijksopvoe- dingsgesticht, de gebouwen in 1904 en 1908

Zoals al opgemerkt hadden de nieuw te bouwen tuchtcholen een gelijk grondplan. Eén voordeur voor zowel het 'gesticht' (zoals het in die tijd genoemd werd) als voor de woningen van de inwonende

directeur en adjunct-directeur, die links en rechts van het voorplein lagen. Links en rechts naast de hal het bureau van de directeur, een wacht- en spreekkamer, een ruimte voor administratie en bibliotheek en een verblijfplaats voor ambtenaren (dat waren zogenoemde opvoedende ambtenaren). Hun deur was aan de lange gang waaraan het gesticht lag met verblijfzalen, werkruimten en speelplaatsen van de 2^e en 3^e klasse. De achterkant van de directiewoningen keek uit op de cellen, waarin de tuchtscholieren hun strafperiode aanvingen. Maar in Zeist, waar de opzet iets bescheidener was, zagen die uit op de spreekkamers van de arts en de geestelijke. Achter het gebouw bevond zich het chambrettegebouw, dat door twee vleugels met

het hoofdgebouw was verbonden. Hiertussen ligt een binnenplaats. In de vleugels zijn op de begane grond verblijf- en werkzalen, leslokalen. Op de verdieping van de vleugels ligt een gang naar het chambrettegebouw. Dat heeft twee bouwlagen met elk 24 verblijven voor jongeren. Op de zolderverdieping waren de magazijnen, een linnenkamer en een dienstbodekamer.

Wanneer in 1908 de bestemming is veranderd in Rijksopvoedingsgesticht wordt het pand verbouwd en uitgebreid met 24 plaatsen. In de uitbreiding komen ruimtes voor kostuumnaaisters, een huishoudschool, zijvleugels met verblijf- en schoollokalen, speelplaatsen en een tweede binnenplaats.

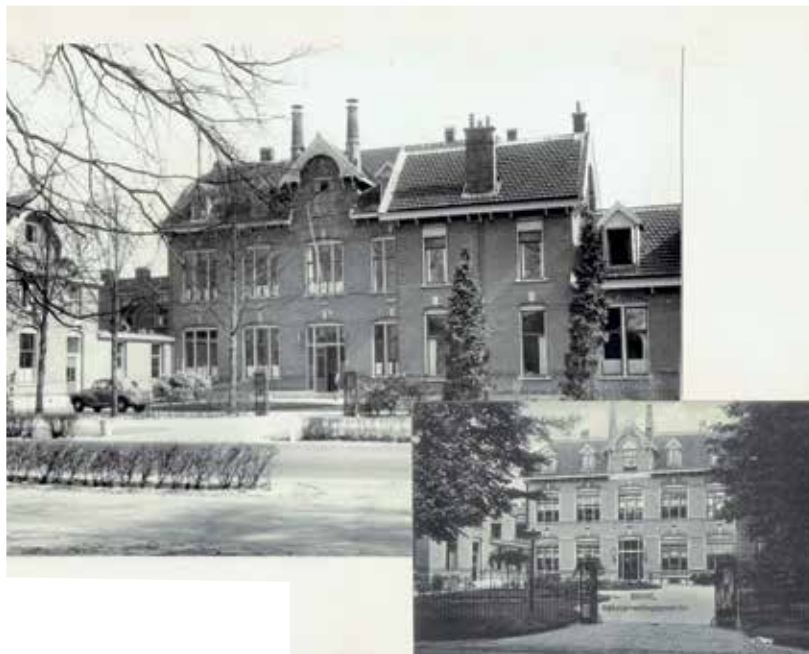
Dit alles eveneens onder de architectuur van Willem C. Metzelaar.

Voor de ontwikkeling van het inrichtingswezen is de tucht school een waardevol complex in de voor die tijd karakteristieke chaletstijl.

Uit een situatieschets van 1909 blijkt hoeveel functies op het terrein waren ondergebracht, deels in gebouwen van de oude buitenplaats: meerdere boomgaarden, meerdere plantenkassen, meerdere moestuinen, hokken voor varkens en kippen, een wasserij enz. De architect stelde dat indien nodig de stal en de schuur van de tuinmanswoning voor zuivelbereiding kon worden ingericht, als men van plan was dat

**Eikenstein, Rijks-
opvangtehuis en
tucht school (1956)
met inzet: Rijksopvoe-
dingsgesticht (circa
1915).**

COLLECTIE GEMEENTE AR-
CHIEF ZEIST

vak te gaan onderwijzen.

In 1921 werd rechts van het complex een particuliere woning aangekocht voor de huisvesting van de directrice. Door plannen voor verbreding van de Utrechtseweg (1931) zou de woning ongeveer gehalveerd worden. Na de realisatie van de verbreding in 1934 werd de woning afgebroken en werd een nieuwe woning gebouwd, gereed in 1935 (Utrechtseweg 39). De woning is sindsdien in particulier bezit.

In 1936 werd het thans nog bestaande transformatorhuisje links op de hoek van het terrein gebouwd.

In 1941 werd de naam Eikenstein in metalen letters op de voorgevel aangebracht. Het tegeltableau met daarop 'rijksopvoedingsgesticht' werd weggebroken. Het is dan voor het eerst dat de naam Eikenstein gebruikt wordt voor de inrichting zelf.⁴

Padvinderij 1930-1941, ontbonden door Duitse bezettingsmacht

Als eerste rijksgesticht richtte Zeist in 1928 een eigen padvindergroep op. Vanaf 1930 was een groep van 14 meisjes officieel lid van het Nederlandsche Meisjes Gilde [na 1933: Nederlandse Padvindstersgilde], een niet confessioneel gebonden vereniging die in Zeist een eigen afdeling had. De bedoeling was: afwisseling brengen in de onvermijdelijk te eentonige gestichtsovoeding en een schakel vormen met het normale leven voor de jeugd. De padvinderij was zeker tot 1940 zeer succesvol. In 1941 werden alle scoutingverenigingen per direct ontbonden door de Duitse bezettingsmacht.³

Eikenstein: Rijksopvoedingsgesticht/ Justitiële Jeugdinstelling, de gebouwen, 1951 en later

In 1951 worden de twee voormalige directiewoningen verbouwd zodanig dat er vier woningen ontstaan.

In de jaren zestig zijn de eenaagse verbindingsgangen tussen het hoofdgebouw en de woningen gesloopt. De samenhang van de gebouwen aan de voorzijde en het

voorplein is hiermee verloren gegaan.

In 1962 zijn er sportvelden, waar onder een voetbalveld, achter het gebouwencomplex aangelegd.

In 1980 wordt Eikenstein uitgebreid met aan weerszijden, op de begane grond van het gebouw leefruimten waar geheel conform de pedagogische opvattingen de pupillen in groepen verbleven (architect onbekend).

In de jaren tachtig zijn er veel interne verbouwingen geweest, onder andere alle voormalige cellen aan de voorkant zijn veranderd in werk-kamers voor allerlei administratieve werkzaamheden. In de middenvleugel (begane grond), waar oorspronkelijk alleen slaapzalen waren, zijn isoleercellen gebouwd en de medische dienst werd er gehuisvest.^{4,8}

In de jaren 1988-1994 en 1998 is het complex uitgebreid in opdracht van de Rijksgebouwendienst en onder architectuur van het Architecten Kollektief Heijdenrijk Amersfoort (AKHA). Aan drie zijden zijn nieuwe vleugels toegevoegd met een zogenaamde 'spletengevel', dit betekent dat de ramen zo smal zijn, dat tralies overbodig zijn. De nieuwbouw is als een nieuwe schil om de oudbouw heen gelegd met daarin de kamers voor de pupillen ter vervanging van de oude slaapzalen. Hierdoor kregen de plaatsen buiten een gesloten karakter, wat uit

**Dreesmannlaantje
(2018).**

FOTO FLORA DE VRIJER

oogpunt van veiligheid ook gewenst werd. In de jaren negentig werd de gehele oudbouw gerenoveerd, waarbij onder andere verlaagde plafonds werden aangebracht.^{4,5,8}

In 2001 is achter het oude gebouw een nieuw paviljoen gebouwd voor meisjes: de vrouwenvleugel en daar weer achter een streng beveiligd sportveld, eveneens onder architectuur van AKHA.^{4,8}

In een rapport van de Rijksgebouwendienst van 2010 wordt gesteld dat 'het ontwerp van 1904 en 1908 van architect W.C. Metzelaar een goed voorbeeld van een ruimtelijk helder en functioneel opgezet gebouw is. Deze kwaliteiten zijn in het gebouw nog sterk aanwezig. De uitbreiding van 1987 naar het ontwerp van AKHA vormt hierop en waardevolle uitbreiding. Op knappe wijze borduurt de nieuwbouw zowel ruimtelijk als wat betreft architectonisch idioom voort op de door Metzelaar ontworpen structuur. Dit met behoud van de functionele relatie tussen de verschillende bestaande ruimten'.^{4,8}

Enkele bouwkundige karakteristieken van het complex

'Het complex bestaat uit een hoofdgebouw van twee bouwlagen, dat wordt geflankeerd door twee bouwdelen van anderhalve bouwlaag. Het hoofdgebouw is enigszins teruggelegen van de weg, waardoor een voorplein is ontstaan. Het hoofdgebouw

heeft een met rode pannen gedekt, afgewolfd zadeldak, waarvan de nok evenwijdig aan de weg ligt. De symmetrische voorgevel telt vijf traveeën. In de middelste travee bevindt zich de vernieuwde entree. Op de verdieping is een negenruits venster geplaatst, waarboven de naam 'EIKENSTEIN' is aangebracht. Deze travee is voorzien van een topgevel met een negenruits venster, waarboven een half rond boogveld is aangebracht. De topgevel is voorzien van een houten betimmering en wordt geflankeerd door een schoorsteen. De andere traveeën hebben per verdieping een negenruits venster en in het dakvlak een dakkapel met zadeldak.

De beide gebouwdelen links en rechts voor het hoofdgebouw zijn aan elkaar gespiegeld. Het deel aan de zijde van het voorplein telt twee bouwlagen, de delen aan de uiteinden hebben één bouwlaag. De beide bouwdelen zijn gedekt met zadeldaken, waarvan de nokken evenwijdig aan de weg liggen. De ingangen zijn naar het voorplein gericht'.¹³

Bij de plechtige opening in 1912 schreef de Weekbode van Zeist.¹²

'Door de keurig versierde hal begaf zich het hooge gezelschap [koningin-moeder Emma en gevolg] naar het kerkje (...) Dit kerkje is ingericht voor protestantschen en roomschen dienst tegelijk. (...) Na een bezoek aan de ziekenkamers, werd de ruime, mooie keuken bezocht, waar kookles werd gegeven. In het slöjdlokaal [handenarbeidlokaal] was een tentoonstelling van allerlei door de leerlingen vervaardigd knutselwerk (...) Ook in het handwerklokaal werd lesgegeven, terwijl eenige mooie handwerkjes te pronk stonden. Aan de mooi bijgehouden bibliotheek werd een bezoek gebracht, waar verschillende werken opgeslagen op tafel waren gelegd, om een indruk te geven van de goede en gezonde lectuur, die hier beschikbaar wordt gesteld.

Eikenstein, transformatorhuisje uit 1936 (2018).

FOTO FLORA DE VRIJER

In de huishoudschool was men ook bezig. Daar is een keurige inrichting waar de meisjes allerlei ervaring theoretisch en praktisch kunnen opdoen. Men zag er dat echt-degelijk werk materiaal wat een huismoeder zou moeten aangrijpen om maar te beginnen. Aan de wanden spreken enkele spreuken, als “Arbeid Adelt” en “Vlijt is de moeder van het geluk” tot ieder die naar die goede stem luisteren wil (...) Ieder verpleegde heeft zijn eigen kamertje. Dat heeft natuurlijk veel boven de grote gemeenschappelijke slaapzalen. Voor meisjes die pas in de inrichtingen komen zijn bepaalde afdelingen, waar zij eerst in afzondering blijven. Dat is nodig (...) om te zien “wat er in zit”. Een genot is de groote tuin. De inrichting heeft daaruit haar eigen groenten en bloemen’.

Toekomst

Hoe het Eikensteincomplex (grootte thans ruim 39.000 m²) er over 5-10 jaar uit zal zien is bij het schrijven van dit artikel nog niet bekend. Er zijn wel een aantal uitgangspunten en randvoorwaarden door de gemeente aangenomen.

Het gebied valt binnen het bestemmingsplan Zeist-West en Utrechtseweg-Noord dat de gemeente in 2011 heeft vastgesteld.

De huidige bestemming van de locatie is ‘Maatschappelijk’ met een deel ‘Groen’. In Zeist wordt onder ‘Maatschappelijk’ bedoeld: plaats voor religie, verenigingsleven, onderwijs, opvoeding, kinderopvang, gezondheidszorg, bejaardenzorg en andere openbare en bijzondere dienstverlening en voorzieningen. Het ‘Groen’ wordt ingevuld met de toerit en parkeerplaats.

- ‘De locatie past binnen de beeldkwaliteit van de Stichtse Lustwarande;

- De (nieuwe) bebouwing en het omliggende landschap heeft een duidelijke samenhang. Zo verbinden bijvoorbeeld lange lijnen zoals het Laantje van Dreesmann en het wandelpad aan de zuidoostzijde Eikenstein met de bosrijke heuvelrug en het open en natte rivierkleigebied. Eventueel kunnen deze lange lijnen ingezet worden als entree naar het (achter)terrein.

- Het hoofdhuis van het ensemble staat langs de Utrechtse weg maar dit hoeft niet.

- De bebouwing mag zich concentreren maar mag ook meer verspreid staan over het gebied’.

Er wordt voorzien dat de herbestemming niet eenvoudig zal zijn. ‘Eikenstein is een gemeentelijk monument, het gebouw is een opeenstapeling van gangen en binnenplaatsen. Ook de gevels van de latere uitbreidingen zijn zeer introvert en hebben een steriele uitstraling. De ligging in combinatie met de opzet van het gebouw maakt het herbestemmen van deze locatie tot een grote uitdaging.’⁵

De door het Rijksvastgoedbedrijf georganiseerde verkoopprocedure is eind 2019 gewonnen door de combinatie Plegt-Vos en Fakton Capital. Op basis van hun planvisie maken zij nu een ontwerp voor het gehele gebied dat zowel de transformatie van het monument (hoofdbouw uit 1904) inclusief de twee

Eikenstein (2015).

FOTO
RIJKSVASTGOEDBEDRIJF

Eikenstein Zeist - Inventarisatie & Aanzet gebiedsconcept

dienstwoningen als het achterliggende gebied bevat (in totaal ruim 4 hectare). In het open landschap tussen de huidige bosrijke randen komen naar verwachting ongeveer 200 huur- en koopwoningen, waarvan een substantieel deel met een sociaal-maatschappelijk karakter in het monument, waaronder zorgwoningen. Collectief groen en ontmoetingsruimten voor zowel bewoners als passanten zullen onderdeel uitmaken van het plan. De nieuwe eigenaren werken hierbij samen met de gemeente Zeist, RK Woningbouwvereniging Zeist, Abrona en Kwintes.

De visie van de gemeente Zeist: “Rendez-vous Eikenstein” is leidend bij de verdere uitwerking: het streven is daarbij een afwisseling tussen wonen en andere functies om het gebied ook in de avonduren en de weekenden een plek van ontmoeting te laten zijn.⁹

Tijdens Open Monumentendag op 12 september 2020 zal het monument geopend zijn voor bezoekers en dan zullen ook de toekomstplannen voor Eikenstein getoond worden. Deze komen ook op de projectwebsite: www.eikensteinzeist.nl.⁷

Eikenstein, nieuwe vleugels van na 1988 met ‘spletengevels’ (2019).

FOTO FLORA DE VRIJER

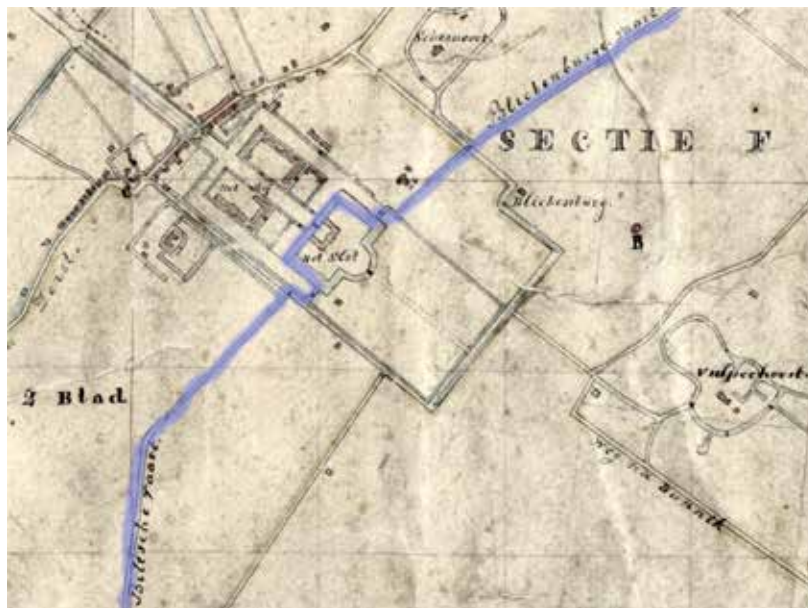
Literatuur

1. *AD Utrecht* (27 april 2016), pp. 4-5
2. R. Blijdenstein, *Zeist, Groei en Bouw, dl.3 Utrechtseweg-Driebergseweg*, (Zeist 1984), pp. 166-169
3. W. Boogaard, *Ontstaan en geschiedenis - Locatie Eikenstein Zeist, 1905-2004*, Scriptie opleiding SPW, (Amersfoort 2004)
4. ‘Demarcatie rapport JJI Eikenstein, Utrechtseweg 37 Zeist’, (10 september 2010) Rijksgebouwendienst, Directie Projecten van het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
5. ‘Eikenstein Zeist – Inventarisatie & Aanzet gebiedsconcept’, (25 juni 2015) Con-C, Rijksvastgoedbedrijf
6. S. Groenveld, J.J.H. Dekker, T.R.M. Willemse, *Wezen en boefjes: zes eeuwen zorg in wees- en kind huizen*, (Hilversum 1997)
7. Maarten Kievits, Fakton Capital
8. ‘Oplegnotitie Demarcatie rapport JJI Locatie Eikenstein Utrechtseweg 37 te Zeist’, (19 september 2016) CON-C, Rijksvastgoedbedrijf
9. ‘Participatierapport Eikenstein, Zeist’, (12 juli 2018) De Wijde blik, Rijksvastgoedbedrijf
10. R.P.M. Rhoen, ‘Eikenstein, een onbekend buiten en toch trendsetter’ in *Seijst* (2008), pp.1-10
11. ‘Rijksinrichtingen en kinderbeschermers’, (2016), Utrechts Archief, Document 20
12. *Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken*, (12 juli 1912)
13. M. IJsselstijn, c.s., R.Efdée (eindred.), *Zeist – Geschiedenis en architectuur. Monumenteninventarisatie Provincie Utrecht*, (Zeist 2012), p. 459

Afb. 3 Uitsnede uit de kadastrale verzamelkaart van de gemeente Zeist uit 1826, met onder andere Slot Zeist en het westelijk (aangeduid als *Biltsche vaart*) en oostelijk gedeelte (*Blickenburger vaart*) van de Biltse en Zeister grift. De Biltse en Zeister grift is blauw gemarkeerd. Na de aanleg van het slot en de bijbehorende tuinen in de 17^e eeuw vormde de slotvijver de verbinding tussen de beide gedeelten van de grift. **Vervaardiger: landmeter Adam Slits.**

BRON: RIJKSDIENST
CULTUREEL ERFGOED

bruik genomen. De waterweg gaat via De Bilt naar Utrecht (afb. 1), waar hij thans uitkomt in de stadsbuitengracht (singels). Naar het oosten toe loopt hij dood op de Stoetwegense dijk (ook wel aangeduid als Rijnwijxe dijckje; thans Businglaan). De grift was bedoeld om de afwatering van de eraan grenzende percelen te verbeteren en om scheepvaartverkeer mogelijk te maken tussen de stad Utrecht en de ten oosten daarvan gelegen agrarische dorpen De Bilt en Zeist.

Volgens een provinciale verordening en schouwbrief uit 1668¹ moest de grift daartoe altijd bevaarbaar gehouden worden. De landeigenaren van aan de grift gelegen percelen draaiden op voor het onderhoud en voor het op de voorgeschreven diepte houden van het vaarwater. Als ‘tegenprestatie’ kregen ze onder andere het recht om in het door hen onder-

houden stukje vaarwater te vissen.

De schepen voor Utrecht waren geladen met zand of met landbouwproducten; in omgekeerde richting ging het om mest, afval van de stad, diverse goederen of om bouwmaterialen en huisraad voor huizen als Houdringe in De Bilt en Slot Zeist.

Slot Zeist

In 1677, 35 jaar na de ingebruikname van de grift, kocht Willem Adriaan van Nassau-Odijk (ca. 1632-1705) de ambachtsheerlijkheid Zeist en het daarin gelegen, vervallen middeleeuwse kasteel². Vervolgens liet hij het huidige Slot Zeist bouwen en de tuinen en de slotvijvers aanleggen. In 1686 was het geheel voltooid.

Bij de aanleg van het park en de bouw van het Slot had Van Nassau geen aandacht geschonken aan de ligging van de ‘Bildse en Zeyster Vaert’; van toen af vormde de slot-

gracht de verbinding tussen het oostelijk deel en het westelijk deel van de grift (afb. 2 en 3).

Tot de bezittingen van Van Nassau behoorde onder andere ook de riddershofstad Blickenburg. Daardoor lag de Biltse en Zeister grift vanaf de Waterigeweg oostwaarts tot aan het eindpunt bij de Stoetwegense dijk min of meer op eigen terrein. In 1699 onthief de provincie hem dan ook van de plicht om mee te doen aan de schouwen van het waterschap³. Hij was immers de enige belanghebbende van dat deel van de grift en zou bij nalatigheid in het onderhoud vooral zichzelf in de vingers snijden.

Het Zeister slot en de bijbehorende bezittingen kwamen in de loop der tijden in verschillende handen, maar bleven een eenheid vormen. Pas bij een verkoop in 1818 door de familie Van Laer werd het geheel opgedeeld. De landen aan de Blickenburgervaart, zoals het oostelijk deel van de grift inmiddels was komen te heten, hielden de Van Laers eerst nog in eigendom. Om deze bezittingen, die kort daarna te koop stonden, over water bereikbaar te houden, vestigden ze een erfdiensbaarheid op de slotvijver. Dit water moest te allen tijde toegankelijk blijven voor alle vaartuigen met als bestemming de landerijen aan de Blickenburgervaart of de Broedergemeente.

Doordat de percelen langs de Zeister grift/Blickenburgervaart tussen de Waterigeweg en de Stoetwegense dijk vanaf 1818 niet meer in een hand waren, stelde het waterschap

de schouw weer verplicht en werden alle eigenaren, dus ook die van het slot en de vijvers, op de legger van onderhoudsplichtigen geplaatst.

Visrechten

De vijvers rond Slot Zeist stonden reeds lang bekend als goed viswater. Zo lezen we in een publicatie uit 1759: '... Dit stuk met het Huys is rondom in een zeer wyde Graft, of Vyver omgraven welkens Vischrykheid zeer zelden op eenige Buytenplaats gezien wordt. ...⁴. En bij de omschrijving van wat er in 1818 ter verkoop werd aangeboden stond vermeld dat onder andere zijn inbegrepen: 'capitale Vischrijke Vijvers rondsom het Slot gelegen.' Geen wonder dat Van Rijkom en met hem talrijke andere Zeistenaren er happig op waren om hun hengel in de slotvijver te mogen uitwerpen, zonder het risico van een bekeuring.

Als zou worden geoordeeld dat zowel de slotvijver als de Biltse en Zeister grift beschouwd moesten worden als openbaar water, waren er twee manieren om meer te weten te komen over de visrechten. Men kon teruggaan naar de oorspronkelijke besluiten en verordeningen betreffende de grift uit de 17^e eeuw¹; die zijn later

namelijk niet herroepen. Dan was de situatie duidelijk. In 1644, dus twee jaar na de ingebruikname van het vaarwater, kondigde de provincie op verzoek van het waterschap namelijk al een verbod af op het vissen in de grift, behoudens toestemming van de Watergraaf en Heemraden, de bestuursleden van het waterschap. In de eerder genoemde, meer omvattende verordening uit 1668 behielden die bestuurders hun rechten. Verder kregen ook de eigenaren van de aanliggende percelen het visrecht, maar dan alleen voor hun eigen stukje. Overtreders van het visverbod riskeerden een boete van 12 gulden en inbeslagname van hun vistuig. Op een aanplakbiljet bij de Biltse sluis uit 1740 was te vinden dat een en ander toen nog onveranderd van kracht was (afb. 4).

Een andere invalshoek om het visrecht in de Biltse en Zeister grift te benaderen, bood het Burgerlijk Wetboek uit 1836. Artikel 577 daarvan stelt dat 'bevaarbare en vlotbare stroomen en rivieren met hunne oevers' toebehoren aan de staat. In dat geval zou het volgens de Jachtwet eenieder vrij staan om erin met een hengel te vissen. Was de Biltse en Zeister grift bevaarbaar en vlotbaar?

Naar de kantonrechter

Op 30 november 1901 boog het kantongerecht in Utrecht zich over de kwestie⁵. Als getuigen traden op veldwachter Van der Giesen, H.M. van der Mersch, en René Labouchere. Zeistenaar Van der Mersch was secretaris van het waterschap en verstreekte historische bijzonderheden, gebaseerd op informatie die hij enkele jaren daarvoor had ontvangen van Samuel Muller Fzn, rijksarchivaris te Utrecht. Labouchere was zoon van de eigenaresse van Slot Zeist inclusief de tuinen en de slotvijver. Hij benadrukte dat de vijver en de oevers daarvan particulier eigendom waren. Bovendien liep de grift aanvankelijk niet door de grachten van het Slot, maar ten zuiden van 'Thuis te Seyst' langs, zoals oude kaarten lieten zien (vergelijk afb. 1).

Mr. Besier trad tijdens de zitting op namens het openbaar ministerie (OM). Hij betwijfelde of de grift wel als vlotbaar water kon worden gezien waarop het genoemde artikel in het burgerlijk wetboek van toepassing was. Hij eiste een boete van twee gulden of 1 dag hechtenis; dat is overigens aanzienlijk minder dan

Afb. 4 Gedeelte van een aanplakbiljet uit 1740 met regels voor de sluiswachter in De Bilt. Onderaan stond het verbod om te vissen in de Biltse en Zeister grift op straffe van een boete van 12 gulden en inbeslagname van het vistuig.

BRON: HET UTRECHTS
ARCHIEF TOEG.NR. 29-31 INV.
NR. 12

GElyk ook de schouten van de Bilt, Zeyst, ende alle de geene die door den Hoog Watergraaff en Heemraden zyn geauthoriseert goede toezicht te hebben, dat door niemand buyten kennisse van de voorz. Water-Graaff en Heemraden in de voorz. Biltse en Zeytse Vaart word gevischt; de Contraventeurs te beboeten met een Somme van 12. Guldens, en daar-en-boven haare Netten en Visch-geredschappen afte neemen, volgens het 18. Arttykel van de Ordonnantie.

Te UTRECHT Gedruckt by WILLEM JAN REERS, Ordinaris Drucker der
Ed: Mog: Heeren Staten 's Lands van Utrecht, woonende by de Vic-brugge, 1740.

Afb. 5 Prentbriefkaart van de Slotvijver in Zeist vanaf de Brouwerijbrug, ca. 1940, Zeist. Links zijn twee vissers te zien.

COLLECTIE ZHG

Afb. 6 Het Utrechtse deel van de Biltse en Zeister grift. Uitsnede uit de 'Plattegrond der gemeente Utrecht' van 1890. Noord is linksboven. De Biltse grift is blauw gemarkeerd. Hij loopt door de gracht van Fort de Bilt (rechtsboven) en vervolgens langs de zuidzijde (rechts) van de Biltstraat tot aan het Oorsprongpark. Daar volgt hij een oude Vechtarm (vgl. afb. 1, 'Oude Veght'.) langs de huidige Alexander Numankade tot hij uitkomt in de stadssingels. Uitgever: J. van Druuten.

BRON: HET UTRECHTS
ARCHIEF

Seijst
2020
III-90

de 12 gulden die volgens de provinciale verordening uit 1668 betaald zou moeten worden.

Van Rijkom bracht nog in dat de vis in de vijver, zelfs als die zich tijdelijk in privéwateren bevond, afkomstig was uit Rijkswater, zodat iedere burger er gelijkelijk recht op had. Hij drong uiteraard aan op vrijspraak.

Hoger beroep

Een week later stelde de kantonrechter Van Rijkom in het gelijk. Het OM tekende echter beroep aan, zodat de zaak opnieuw behandeld moest worden, ditmaal door de arrondissementsrechtbank in Utrecht. De zitting vond plaats op 7 februari 1902 en liet een herhaling van zeten zien. Nu eiste het OM bij monde van mr. Carsten een boete van twee gulden of twee dagen hechtenis. Twee weken later was het voor Van Rijkom gunstige vonnis van de kantonrechter vernietigd. De arrondissementsrechter legde een boete op

van 1 gulden of 1 dag hechtenis.

Van Rijkom zette door; het ging per slot van rekening om het principe. Hij ging in cassatie bij de Hoge Raad, die de zaak op 28 april behandelde. De Raad vernietigde op 26 mei het vonnis van de arrondissementsrechtbank en verwees de zaak door naar het gerechtshof in Amsterdam. Dat moest nagaan of de Biltse en Zeister grift gerekend kon worden tot de bevaarbare en vlotbare wateren die golden als rijks-eigendom. In dat geval was volgens de Hoge Raad ook voor de slotvijver geen visakte vereist. Het Hof bevestigde op 5 november de beslissing van de kantonrechter. Voortaan was vissen in de slotvijver toegestaan (afb. 5).

Gemeente Utrecht

In de periode waarin de discussies en de rechtszaken over het visrecht in Zeist plaatsvonden, laaide ook aan het andere uiteinde van de

Biltse en Zeister grift (afb. 6) de discussie over visrechten op. Daar had namelijk A. van den Berg in 1899 viswater gepacht van de gemeente Utrecht, waaronder de Biltse grift. Toen later bleek dat zijn stadgenoot A. van Elst Sr. eveneens in die vaart viste en daar bovendien het recht toe had, eiste Van den Berg een schadevergoeding van de gemeente⁶.

Uit het voorgaande kunnen we reeds concluderen dat de gemeente in ieder geval fout zat. Of de grift was rijkseigendom en kon dan uiteraard niet door de gemeente worden verpacht. De andere mogelijkheid was dat de provinciale besluiten en verordeningen uit de 17^e eeuw nog van kracht waren, zodat alleen het bestuur van het waterschap en eigenaren van percelen die aan de grift grensden, het recht toekwam om erin te vissen.

Nadat Van den Berg een schadelclaim had ingediend van 340 gulden, lieten Burgemeester en Wethouders van Utrecht een beleidsmedewerker uitzoeken hoe

de vork in de steel zat. Die kwam, gezien de verordening van de provincie uit 1668, tot de conclusie dat de gemeente haar bevoegdheid te buiten was gegaan toen ze bij de verpachting ook de Biltse grift onder het te verpachten viswater opnam. Mogelijk was ze op het verkeerde been gezet door het Kadaster, waar de gemeente Abstede, en voor het gedeelte langs de Biltstraat de stad Utrecht, als eigenaren van de vaart werden vermeld. Ter vergelijking: als eigenaar van de Biltse en Zeister grift, - op de kadastrale kaart van afb. 3 aangeduid als *Biltsche vaart en Blickenburger vaart*, - noemt het Kadaster het *Heemraadschap van de Gemeente Zeyst & de Bilt*. Een financiële tegemoetkoming

voor de door Van den Berg geleden schade was op zijn plaats, maar het gevraagde bedrag buiten proporties. Het gemeentebestuur stelde voor een vergoeding uit te keren van 50 gulden. De Utrechtse gemeenteraad ging daar op 13 maart 1902 mee akkoord.

Noten

1. J. vande Water, *Groot Placaatboek (Utrecht)*, tweede deel, (Utrecht 1729), pp.243-246.
2. C.L. van Groningen, 'Het Slot te Zeist en zijn bewoners vanaf 1745 tot 1924', *Bulletin KNOB 10*, (2002) nr.3-4, pp. 81-120.
3. J. vande Water, *Groot Plakkaatboek 's lands van Utrecht*, vervolg, tweede deel (Utrecht

1860), p.60.

4. *Geheym-schryver van Staat en Kerke der vereenigde Nederlanden, Eerste deel*, (Utrecht/Amsterdam 1759), pp.333-334.
5. *Algemeen Handelsblad*, (30 november 1901), p.6; (7 februari 1902), p.6; (27 mei 1902), p.2. *Utrechts Nieuwblad*, (5 mei 1902), p.2; (7 november 1902), p.3.
6. W.C. Schuilenburg: *Rapport over het vischrecht in de Biltsche Grift*, (Utrecht 4 juli 1900). Het Utrechts Archief, toeg. 4001, inv.nr. 979; *Utrechts Nieuwblad*, (15 maart 1902), p.2, gemeenteraad, agendapunt 10.

Een leuke foto

De Zeister schrijfster M.A.M. Renes-Boldingh.

Jan Peter van 't Sant

In Seijst 2019-IV plaatsten we een bijdrage in de serie 'Zeister schrijvers' over Margaretha Anna Maria Renes-Boldingh (1891-1968). Naar aanleiding daarvan stuurde de heer Jan A. Blaak uit Appingedam, kennelijk een verzamelaar en bewonderaar van het werk van mw. Renes-Boldingh, bijgaande foto van haar gezin.

Omdat ons artikel op haar gezinssituatie en het verlies van een van haar twee zonen ingaat, leek het ons passend om van dit aardige gebaar gebruik te maken.

Het gezin Renes-Boldingh voor hun huis te Zeist. V.l.n.r. zoon Jan, echtgenoot Jan, de schrijver zelf, zoon Ko. (circa 1940).

COLLECTIE JAN A. BLAAK

Uit de collectie

Stille getuigen van een trouwe werknemer

Akte van Aanstelling van Gijsbertus le Blanc, d.d. 7 augustus 1919. Hij was toen 23 jaar.

Oorkonde t.g.v. het 40-jarig jubileum in 1959.

Karen Veenland-Heineman

Uit de tijd dat er nog trams door Zeist reden, stammen enkele archiefstukken en objecten in de collectie van het ZHG.¹

Het eerste stuk is de Akte van Aan-

stelling van Gijsbertus le Blanc, gedateerd 7 augustus 1919 (afb.1). Hij werd benoemd tot arbeider van de Ooster Stoomtram Maatschappij² met 'eene bezoldiging van TWEE GULDEN VIJF EN ZEVENTIG CENT PER DAG'. Met deze benoe-

ming werd hij gerekend tot het vaste personeel van de vervoersmaatschappij.

Dat het niet alleen een vaste arbeidsovereenkomst was, maar ook een langdurige, blijkt uit een oorkonde 'Als bewijs van erkentelijkheid

voor zijn getrouwe dienst gedurende Veertig jaren', aangeboden door de n.v. Nederlandse Buurtvervoer Maatschappij, gedateerd 1 mei 1959 (afb.2).

Een instructieboekje voor de trambestuurder komt ook uit de nalatenschap van Le Blanc. Het is een handig uitklapbaar schriftje uit 1931 met de titel 'Voorschriften ter bevordering van de veiligheid van het verkeer over de lijnen van de N.V. Nederlandsche Buurtspoorweg Maatschappij Zeist' (afb.3). In vier kolommen wordt met een volgnummer aangegeven in welke gemeente, op welke plaats, aan welke voorschriften de trambestuurder zich had te houden. Bijvoorbeeld: **'Volgnummer: 5; Plaatsbeschrijving: Zeist, In de Donkerelaan en de Slotlaan; Omschrijving v/h voorschrift: De snelheid der treinen mag niet grooter zijn dan 20 K.M. per uur. Boven-**

dien moeten de treinen uit de richting Utrecht vóór den hoek vld Donkerelaan en den tweede Hoogeweg stoppen en mogen niet weder in beweging gebracht worden, vóórdat een treinbeambte zich ervan heeft overtuigd, dat deze zijweg veilig kan worden gepasseerd en de conducteur het sein "vertrekken" heeft gegeven'.

Hoe de carrière van Le Blanc precies verlopen is, weten we niet, maar met drie fluiten, waarvan één met ketting (afb.4), een looper en een kniptang voor de kaartjes (afb.5), moet hij een conducteur zijn geweest, die met 40 dienstjaren een vertrouwd gezicht was voor meerdere generaties reizigers³. De eerste dertig jaar zat hij op de tram en vanaf 1949 op de bus van de NBM.

Gijsbertus, kortweg Bertus, le Blanc werd geboren op 23 mei 1896 en is overleden op 1 mei 1979. Hij is begraven op de begraafplaats Zeister Bosrust aan de Woudenbergseweg in Zeist.

Noot

1. Schenking van mevrouw Th. le Blanc-Achterberg, schoondochter van Gijsbertus le Blanc.
2. De OSM exploiteerde de tramlijn Arnhem-Zeist-Amersfoort. In 1927 werd de OSM overgenomen door de Nederlandsche Buurtspoorweg-Maatschappij. Toen de tramlijnen van de NBM werden opgeheven en men geheel overging op busvervoer in 1949 werd NBM hernoemd tot Nederlandse Buurtvervoer Maatschappij.
3. [Toevoeging van de redactie] Wat we wel weten is dat Bertus geen bange conducteur was. Wanneer de tram in de oorlog vanuit Zeist de Bilt naderde en de Hessenweg in beeld kwam riep hij luid en duidelijk: 'Hess is weg'. (De bron van deze anekdote is de vader van redacteur Dick van de Kamp.)

Omslag van het instructieboekje voor trambestuurders (1931).

Drie fluiten van de conducteur Bertus le Blanc.

Loper en kniptang voor driehoekig 'kniptang'.

In Memoriam

Vincent van der Burg

Op 29 april 2020 is mr. dr. V.A.M. van der Burg overleden. Met hem verliest het Zeister Historisch Genootschap (ZHG) een zeer betrokken en groot kenner van de Zeister geschiedenis.

Vincent is bestuurslid van zowel de Van de Poll Stichting (2^e penningmeester 1980-1981, secretaris 1981-1984) als van het Zeister Historisch Genootschap (voorzitter 1995-2000) geweest.

Vele publicaties over Zeist heeft hij (soms met anderen) op zijn naam staan, gepubliceerd zowel in ons blad *Seijst* als elders of in boekvorm. In een extra nummer van *Seijst* (2001) heeft hij de geschiedenis van ons Genootschap beschreven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan. Zijn laatste publicatie was het boek: *Zeist, van boerendorp tot villadorp*, deel I. Hiervoor heeft hij ontzettend veel onderzoekwerk met Pierre Rhoen gedaan. In de wintermaanden was hij iedere woensdagmiddag in de studiezaal van het gemeentearchief hiervoor de gegevens aan het verzamelen; ook al voor deel II van deze publicatie.

In 2001 heeft het bestuur van het ZHG Vincent de 'De Monté ver Loren Penning' toegekend voor zijn verdiensten voor de geschiedschrijving van Zeist in de meest brede zin.

Vincent was een zeer trouwe bezoeker van onze activiteiten, de Van de Poll lezingen, het Historisch Café, etc., met altijd wel een verhelderend antwoord op vragen of een opmerking wanneer iets niet juist was in zijn ogen.

Het verlies geldt natuurlijk in de eerste plaats zijn vrouw en (klein)kinderen, maar ook voor het ZHG is zijn overlijden een groot verlies.

Namens het Zeister Historisch genootschap,

Flora de Vrijer, voorzitter

Van het bestuur

Algemeen

We beleven een bijzondere tijd, veel thuis blijven, thuis werken, veel ziekte en overlijdens. Ik hoop dat het met u allen, naar omstandigheden, goed mag gaan en wij elkaar weer kunnen gaan ontmoeten. Gelukkig komen er wat meer algemene mogelijkheden en met 'gezond verstand' kunnen we weer wat beter gaan functioneren. Veel sterkte u allen in deze tijd gewenst.

Bestuur

In Seijst 2020-II meldde ik dat 'het bestuur weer op volle sterkte is met 9 bestuursleden. We hebben veel plannen en hopen die met bestuur en alle medewerkers daadwerkelijk te gaan uitvoeren'.

U weet het en kent de reden, COVID-19 heeft ons allen in zijn greep (gehad?). Vooral de ouderen moesten zoveel mogelijk thuis blijven (meeste van onze bestuursleden!) en evenementen mogen niet georganiseerd worden. Het gemeentehuis ging 'op slot' en zal dat tot tenminste 1 september 2020 zijn.

Om die redenen hebben wij al onze geplande activiteiten gecancelled en dat zijn er veel:

Twee Historische Café's op 27 juli en 26 oktober 2020, de Van de Poll-

lezing op 7 september 2020, de na-jaarsexcursie op 24 september 2020, de première van een film op 12 oktober 2020.

En natuurlijk ook de dinsdagmorgens van de ZHG-tafel in het HIP en de zaterdagopenstellingen van 5 september en mogelijk ook die van 7 november 2020.

Deze herfst verschijnt er ook geen Nieuwsbrief; als klein alternatiefje ontvangt u twee prentbriefkaarten, die u weer kunt versturen met de groeten uit Zeist!

Maar wat u niet hoeft te missen is ons blad Seijst. Op onze 'special', Seijst 2020-II, hebben wij vele positieve reacties ontvangen, waarvoor onze hartelijke dank. Ik hoop dat u ook dit nummer Seijst 2020-III weer met interesse zult lezen.

Overlijden

Hans van der Linde

Op 24 april 2020 is Hans van der Linde overleden. Hans was medewerker in de rentmeesterij en het Hernhutter museum van de Evangelische Broedergemeente. Vele jaren hebben wij met hem samengewerkt voor het behoud van het Zeister erfgoed. Hans was bestuurslid en ook lid van de werkgroep tentoonstellingscommissie van het Geheugen van Zeist.

Ten slotte

U kunt uw vragen, opmerkingen, suggesties via de e-mail stellen: info@zhg.nl of telefonisch 030-6956311

Namens het bestuur,

Flora de Vrijer, voorzitter

